

ONA ALEKNAVIČIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

ORCID id: orcid.org/0000-0003-4704-6308

Mokslinių tyrimų kryptys: lituanistikos paveldas, Prūsijos Lietuvos kalbos, literatūros ir kultūros istorija.

DOI: doi.org/10.35321/all85-04

KRISTIJONO GOTLYBO
MILKAUS ŽODYNO
*LITTAUISCH-DEUTSCHES UND
DEUTSCH-LITTAUISCHES
WÖRTER-BUCH* (1800)
PRĀTARMĖS: DATAVIMAS IR
INTERTEKSTINĖS SĄSAJOS

The Preface and Forewords to Christian
Gottlieb Mielcke's Dictionary *Littauisch-
deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch*
(1800): Dating and Intertextual Connections

ANOTACIJA

Straipsnyje analizuojamos keturios Kristijono Gotlybo Milkaus žodyno *Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch* (1800) pratarmės, parašytos jo sudarytojo kantoriaus Milkaus (Pilkalnis), kunigo Danieliaus Jenischo (Berlynas), Karo ir domėnų rūmų tarėjo, Rytų Prūsijos mokyklų inspektoriaus Christopho Friedricho Heilsbergo (Karaliaučius) ir filosofo Immanuelio Kanto (Karaliaučius). Tyrimo tikslas – pratarmių datavimas ir intertekstinių sąsajų įvertinimas. Remiantis Milkaus 1799 m. balandžio 11 d. laišku Heilsbergui nustatoma, kad Milkus pratarmę galėjo parašyti 1799 m. balandį–gegužę paragintas Heilsbergo. Intertekstualumo analizė rodo, kad Immanuelis Kantas rėmėsi visomis trimis, todėl jo pratarmė datuojama po 1799 m. gruodžio 24 d. (po Heilsbergo pratarmės). Intertekstiniai ryšiai sieja Jenischo pratarmę su Milkaus, o Heilsbergo – su Jenischo ir Milkaus pratarmėmis. Kadangi Heilsbergas inicijavo Milkaus pratarmę, vieną parąšė pats,

buvo tarpininkas tarp Milkaus ir spaustuvių, palaikė ryšius su visais autoriais, turėjo valdžios galių, tai galėjo sudaryti sąlygas jiems remtis vieni kitų tekstais ir taip suformuoti aktualų diskursą lietuvių kalbos vartojimo ir mokomųjų knygų leidybos klausimais.

ESMINIAI ŽODŽIAI: Kristijonas Gotlybas Milkus, Danielius Jenischas, Christophas Friedrichas Heilsbergas, Immanuelis Kantas, žodynas, pratarinė, intertekstualumas.

ANNOTATION

The paper focuses on the analysis of the preface and three forewords to Christian Gottlieb Mielcke's *Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch* (1800). They were written by cantor Mielcke (Pilkalnis), the compiler of the dictionary, priest Daniel Jenisch (Berlin), Christoph Friedrich Heilsberg (Königsberg), an assessor at the War and Domains Chamber and a school inspector of East Prussia, and philosopher Immanuel Kant (Königsberg). The research was aimed at (1) the dating of the preface and the forewords and (2) the evaluation of intertextual connections. Based on Mielcke's letter to Heilsberg of 11 April 1799, it has been determined that encouraged by Heilsberg, Mielcke wrote the preface in April–May 1799. Intertextual analysis shows that as Kant resorted to the preface and two forewords, his foreword should be dated after 24 December 1799 (after Heilsberg's foreword). Intertextual connections link the foreword by Jenisch with that by Mielcke's preface and the foreword by Heilsberg with Jenisch's foreword and Mielcke's preface. Since Heilsberg was the initiator of Mielcke's preface, wrote one himself, was an intermediary between Mielcke and the printing-house, maintained contacts with all the authors and was also an official with certain powers, he was in the position to enable the authors to refer to each other's texts and thus form a discourse relevant for the use of the Lithuanian language and publishing of educational books.

KEYWORDS: Christian Gottlieb Mielcke, Daniel Jenisch, Christoph Friedrich Heilsberg, Immanuel Kant, dictionary, preface, intertextuality.

0. ĮVADAS

Apie Kristijono Gotlybo Milkaus (Christian Gottlieb Mielcke, 1733–1807) žodyno *Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch* (1800) pratarinės kalbėta įvairiomis progomis ir tikslais. Žodyne jos keturios: pirmoji – paties Milkaus, antroji – Danieliaus Jenischo (1762–1804), trečioji – Christopho Friedricho Heilsbergo (1726–1807), o ketvirtoji – Immanuelio Kanto (1724–1804). Lietuvių kalbotyros ir literatūrologijos istoriografijoje jos traktuotos kaip solidari lietuvių tautos ir kalbos gynimo deklaracija, pasipriešinimo

germanizacijai programa (Rickevičiūtė 1968: 56–65; Koženiauskienė 1990: 546, plg. Girdzijauskas 1990: 25–26), siekis išsaugoti lietuvių kalbą kaip svarbią tautai pažinti (Zinkevičius 1990: 266), mėginimas formuoti viešąją nuomonę knygų leidimo proga (Gineitis 1990: 123–124). Vis dėlto dėmesio centre dažniausiai būdavo Kanto prātarmė: vis norėta rasti sąsajų tarp vokiečių klasiikinės filosofijos pradininko ir lietuvių tautos. Mat jo prātarmė „Nachschrift eines Freundes“ („Draugo prierašas“) palanki tiek lietuvių kalbai, tiek lietuviams kaip etninei Prūsijos Karalystės grupei. Ir lietuvių, ir užsienio tyrėjų darbuose tiriamos jos pasirodymo priežastys, idėjos, asmeniniai ir dalykiniai Kanto ryšiai su kitų prātarmių autoriais (Rickevičiūtė 1968: 56–65; Putinaitė 2004: 287–299; Bense 2006: 209–212; Sidabraitė 2020: 192–208 ir kt.), santykis tarp teiginių ir filosofinių pažiūrų (Putinaitė 2004: 298–299; Putinaitė 2005: 34–40; Shell 2010: 1–38). Manoma, kad tai paskutinis jo paties publikuotas kūrinys (Kant 2008: 431, plg. Kern 2007: 82), todėl savaiame intriguojantis, tarsi skatinantis ieškoti jo „baigiamojo žodžio“.

Nors apie prātarmes jau rašyta, tačiau iki šiol tebėra aktualus klausimas dėl jų sukūrimo laiko, vis dar trūksta duomenų dėl iniciatoriaus ir aplinkybių, tebekalbama apie tikėtinas sąsajų versijas (plg. Putinaitė 2004: 294–295; Sidabraitė 2020: 194–197, 202, 205). Šio tyrimo **objektu** laikant Milkaus žodyno prātarmes, keliami tokie **tiksai**: nustatyti parašymo chronologiją, intertekstinės sąsajos ir įvertinti teiginių perimamumą. Einant link šių tikslų, iškyla trys **uždaviniai**: 1) nustatyti prātarmių prieskyrą; 2) rasti naujų duomenų datavimui ir radimosi iniciatyvai patikslinti; 3) išskirti bendruosius teiginius ir įvertinti jų perėmimo strategiją.

Tiriant datavimą ir sukūrimo aplinkybes, remiamasi istoriniais metodais (archyvinių dokumentų analize), analizuojant intertekstinius ryšius, kaip metodologinė prieiga taikoma teksto lingvistikos teorija *intertekstualumas*, o apibendrinant tyrimo duomenis – analitinis aprašomasis ir interpretacinis metodas (dėl metodikos ir terminų dar žr. 2.1 sk.). Intertekstualumas – plati sąvoka, apimanti ir tekstų kūrimą remiantis kitų autorių tekstais (cituojant, perfrazuojant, modifikuojant), ir tų tekstų skaitymo teoriją (dėl sąvokų *intertekstas*, *intertekstualumas* žr. Heinemann 1997: 21–37; Melnikova 2003: 5–99 ir lit.; Bitinienė 2005: 68–72; Koženiauskienė 2007: 1; Petrauskaitė, Šinkūnienė 2015: 69–71). Kadangi ši teorija įtraukia ne tik šaltinių ir įtakų nustatymo problematiką, bet ir santykius tarp perimamo ir kuriamo teksto, ypač tinka mokslinio stiliaus kūrinių analizei. Juose nauja informacija kuriama remiantis jau žinoma, atsirenkant pagal tam tikrus kriterijus ir kartu su naujai kuriamu tekstu nukreipiant adresatui tikintis tolesnio dialogo. Rėmimasis paprastai parodomas sąmoningai, tačiau ne visada: ankstesnis tekstas dažnai perfrazuojamas, integruojamas ir asimiliuojamas, tad intertekstualumas gali turėti dvi formas: eksplikitinę ir implicitinę (Bitinienė

2005: 69). Akivaizdžiausias intertekstinių ryšių pavyzdys – tiesioginis citavimas, t. y. eksplacitinė apeliacija į kitą tekstą, kuris įtraukiamas į savąjį ir tuo pat metu atitolinamas parodant jo „kitoniškumą“ kabutėmis (Melnikova 2003: 55; Bitinienė 2005: 69; Helbig 1996), tačiau intertekstinius santykius liudija ir į kabutes neįtrauktos ar kitaip neišskirtos citatos, aliuzijos, užuominos – tiek su šaltinio nuoroda, tiek be jos.

1. PRATARMIŲ PRIESKYRA IR CHRONOLOGIJA

Pratarmė – svarbus paratekstualumo elementas, pristatantis veikalo paskirtį ir padedantis autoriui užmegzti ryšį su skaitytoju viliantis tinkamo kūrinio supratimo. Milkaus žodyno prātarmės parašytos vokiškai. Pirmos trys teminių pavadinimų neturi, jos tik sunumeruotos: „Erſte Vorrede“, „Zweite Vorrede“, „Dritte Vorrede“, o ketvirtoji pavadinta *draugo prierāšu*: „Nachſchrift eines Freundes“ (apie jų turinį ir sąsajas žr. 2, 2.1–2.4 sk.). Visos prātarmės įdėtos tarp žodyno antraštinio lapo ir teksto, todėl tradiciškai traktuojamos kaip žodyno paratekstai. Jų svarbą liudija ir žodyno antraštė, kur pasakoma, kad skelbiamas su pratarmėmis, o prie autorių nurodomos ir pareigos: Milkus – Pilkalnio kantorius, Jeniſchas – Berlyno kunigas, Heilsbergas – Karo ir domenų tarėjas, Kantas – profesorius:

Littauifch=deutfches || und || Deutfch=littauifches || Wörter=Buch, [...] || vermehret || und verbeffert worden || von || **Chriftian Gottlieb Mielcke**, || **Cantor in Pillkallen**. || Nebſt einer Vorrede des Verfaßers, || des Herrn **Prediger Ienifch** in Berlin, || und des Hrn. **Krieges= und Domainen=Raths** || **Heilsberg**, || auch einer Nachſchrift des Herrn || **Profefſor Kant** (Mielcke 1800: 1r).

Tačiau iš tiesų paties Milkaus pratarmė skirta dviem veikalams – ne vien žodynui, bet ir gramatikai, išleistai tais pačiais metais Hartungų spaustuvėje. Tai *Anfangs-Gründe einer Littauischen Sprach-Lehre* (1800). Pirmoje pratarmės dalyje, orientuotoje į žodyną, aprašytas lietuvių kalbos vartojimo arealas Prūsijos Karalystėje, jos vartotojai, leksikografiniai šaltiniai, parengimo tikslai ir principai (M 2r–4r)¹. Antroje dalyje nurodyti gramatikos parengimo principai, jos struktūra ir tarmės pasirinkimas (M 4v–5v). Kadangi pratarmėje kaip mokomosios priemonės pristatomos abi knygos, jos tuomet laikytos leidybiniu konvoliutu,

¹ Toliau pratarmių metrika sudaroma iš pavardžių pirmosios raidės *M, J, H, K* ir lapų numerio.

spausdintu tikintis, kad bus įrišamos ir platinamos kaip viena knyga (nors vėliau tokio sumanymo nesilaikyta, platinta ir atskirai).

Abi knygos parengtos remiantis veikalais, išėjusiais Karaliaučiuje prieš 53–ejus metus: pirmosios pagrindas – Pilypo Ruigio (Philipp Ruhig, 1675–1749) žodynas *Littauisch–Deutsches und Deutsch–Littauisches Lexicon* (1747), antrėsios – jo sūnaus Povilo Frydricho Ruigio (Paul Friedrich Ruhig, ~1721–~1784) gramatika *Anfangsgründe einer Littauischen Grammatick* (1747). Veikalai Milkaus atnaujinti ir papildyti, o vietoj Pilypo Ruigio pratarmės, buvusios žodyne, pridėtos keturios naujos. Gramatika 1800 m. perleista be jokios pratarmės, nors 1747 m. leidime ji buvo – autorius pristatė leidimo motyvus ir parengimo principus.

Jenischas savo pratarmę skyrė Milkaus žodynui: laikė ją ypatingos svarbos veikalu ir pridėjo pagiriamųjų žodžių sudarytoji (J 7r; J 11v). Heilsbergo pratarmėje yra apibendrintas teiginys, kad sunku išmokti lietuvių kalbą trūkstant gerų gramatikų ir žodynų. Tačiau kaip patikimiausią ir mokymuisi visiškai pakankamą priemonę jis nurodė žodyną: „er hiezu das ficherfte und hinreichend=llfte Mittel geliefert hat“, o pratarmės pabaigoje, vertindamas Milkaus veiklos ir jo raštų reikšmę, išskyrė irgi tik žodyną (H 15r). O štai Kantas neužsiminė nei apie žodyną, nei apie gramatiką, nei apie sudarytoją. Jo pratarmės pavadinimas rodo, kad tai tik priedas prie to, apie ką jau kalbėta, tai tam tikras *post scriptum*, kuriuo paprastai pasakomas arba šalutinis dalykas, nelabai tikęs prie pagrindinio, arba aktuali mintis, kuri buvo pamiršta ar pasiklydusi tarp kitų.

Milkus savo pratarmėje yra paminėjęs tik vieną iš autorių – tik Heilsbergą kaip drąsinusį parengti naują žodyną ir kartu su neįvardytais draugais nulėmusį jo apsisprendimą to imtis:

Allein || **das Andringen meiner Freunde, die Aufmunterung des || Herrn Kriegs= und Domainenraths Heilsberg**, die Noth=llwendigkeit eines solchen Buches, [...] alle diese Gründe bewogen mich zu dem || Entschluß, ein neues Wörterbuch auszuarbeiten (M 3r).

Prūsijos kultūros paveldo Slaptajame valstybiniame archyve (vok. *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz*; GStA PK) Berlyne saugomi laiškai liudija, kad Milkus susirašinėjo su Heilsbergu. Šis tuomet (nuo 1787) ėjo Rytų Prūsijos mokyklų inspektoriaus pareigas (Malter 1990: 20) (žr. 2 sk.). Bent trys Milkaus laiškai, rašyti jam 1799–1800 m., rodo intensyvų bendravimą dėl lituanistinės veiklos: minimas trijų veikalų rengimas, rašoma ir apie studentų siuntimą į seminariją (laiškų publikaciją žr. Triškaitė, Sidabraitė 2019: 226–235). 1799 m. balandžio 11 d. laiškas teikia svarbios informacijos dėl Milkaus pratarmės datavimo ir jos iniciatoriaus. Milkus sako, kad atsižvelgdamas į Heilsbergo patarimą, parašys žodyno pratarmę ir per keturias savaites atsiųs jam kartu su gramatika. Šią dar buvo numatyta duoti profesoriui Krausei, kad galutinai „nušlifuočiau“.

Gramatikos peržiūrai Milkus laiške pritarė ir tai rodo, kad ir sumanymas peržiūrėti ją buvo ne jo paties, o Heilsbergo:

Ew[e]r Wohlgebornen Hochgeneigtem **Rath zu folge werde eine Vorrede zu || dem littauifchen Wörter=Buch entwerfen, und nebft der Gram[m]atic inner=||halb 4. Wochen zu überfchicken nicht ermangeln**, fehe es auch als eine || befondere Gefälligkeit an, wenn Herr *Profesfor Kraufe* fie völlig auszu||feilen fich die Mühe geben wollen (Mielcke 1799-04-11: 11r; Triškaitė, Sidabraitė 2019: 226–229).

Taigi pratarinę Milkus parašė atsiliepdamas į Heilsbergo patarimą ir, sprendžiant iš laiško, tai turėjo padaryti 1799 m. nuo balandžio vidurio iki gegužės vidurio. Laiške jis dar pageidavo, kad spaustuvininkai Gottliebas Lebrechtas Heeringas ir Georgas Karlas Haberlandas tuo laiku atleistų nuo postilės vertimo². Be to, Milkus siuntė Heilsbergui keturis postilės pamokslus ir laišką, kad įteiktų spaustuvininkams (Mielcke 1799-04-11: 11r; Triškaitė, Sidabraitė 2019: 226–229). 1800 m. kovo 27 d. laiške Milkus rašė apie kelionę į Naujuosius Rytprūsius ir siuntė dar vieną pamokslą, kitus du žadėjo atsiųsti vėliau. Tai rodo, kad Heilsbergas buvo tarpininkas tarp Milkaus ir spaustuvės dar ir dėl postilės. Vadinas, ne tik žodyno pratarinė, bet ir kiti tekstai pirmiausia patekdavo į Heilsbergo rankas, o šis paskui numatydavo tolesnę eigą.

Heilsbergas savo pratarinę parašė gerokai vėliau negu Milkus: 1799 m. gruodžio 24 d.: „Königsberg, den 24ften Decbr. 1799. C. F. Heilsberg“ (H 15v). O štai Jenischo pratarinė, rašyta Berlyne, datuota pusanthro mėnesio anksčiau negu Heilsbergo: 1799 m. lapkričio 7 d.: „Berlin, den 7ten Novbr. 1799. Ienifch“ (J 11v), ji chronologiškai įsiterpia tarp Milkaus ir Heilsbergo. Kadangi Kantas rėmėsi ir Heilsbergo pratarine (rėmimąsi pagrindžiančią analizę žr. 2, 2.1–2.2 sk.), tai ji parašyta po 1799 m. gruodžio 24 d., galbūt jau 1800 m. Pagal dabar turimus duomenis, tikėtina tokia pratarinių parašymo chronologija:

1 LENTELĖ. Kristijono Gotlybo Milkaus žodyno pratarinių datavimas

Milkaus pratarinė	1799 m. balandis–gegužė, Pilkalnis
Jenischo pratarinė	1799 m. lapkričio 7 d., Berlynas
Heilsbergo pratarinė	1799 m. gruodžio 24 d., Karaliaučius
Kanto pratarinė	po 1799 m. gruodžio 24 d. – 1800, Karaliaučius

² Tuo metu Milkus kartu su kitais vertė ir Johanno Gottlobo Heymo (1738–1788) postilę *Vollständige Sammlung von Predigten für christliche Landleute über alle Sonn- und Festtagevangelia des gantzen Jahrs* (1796), ją, pavadintą *Mišknygomis*, minėtieji spaustuvininkai išspausdino irgi 1800 m.

2. INTERTEKSTINĖS PRATARMIŲ SĄSAJOS

Sprendžiant iš pirmųjų trijų pratarmių parašymo laiko, Jenischas galėjo remtis Milkaus pratarne, Heilsbergas – Jenischo ir Milkaus, o Kantas – visomis trimis. Kadangi aktualiausias Kanto pratarinės parašymo laikas, tai pirmiausia reikia įvertinti intertekstines sąsajas su kitomis ir pagal jas patikrinti chronologiją. Analizei svarbu ir pačių asmenų ryšiai, todėl trumpai apžvelgiami tiek jie, tiek ikšiolinės nuomonės dėl pratarmių autorių bendravimo.

Kai kurie tyrėjai kėlė versiją, kad *draugo prierašu* pavadinta Kanto pratarinė parašyta kaip Heilsbergo pratarinės papildymas (plg. Shell 2011: 7–9). Mat jie buvo studijų draugai. Heilsbergas kilęs iš Ragainės, į Karaliaučiaus universitetą imatrikuluotas 1742 m. gegužės 19 d.: „Heilsberger Christoph. Frdr., Ragnit. Pruss.“ (Erler 1911/1912: 396). Nuo 1767 m. jis buvo Karo ir domėnų rūmų Karaliaučiuje tarėjas, nuo 1787 – Rytų Prūsijos mokyklų inspektorius Karaliaučiuje (Malter 1990: 20), Karališkosios vokiečių draugijos narys.

1804 m. balandžio 17 d. laiške Samueliui Gottliebui Waldui Heilsbergas rašė, kad į universitetą įstojęs metais vėliau negu Kantas (Malter 1990: 18–20), tačiau sprendžiant iš imatrikuliacijos datų, Heilsbergas įstojo dvejais metais vėliau už Kantą. Šis imatrikuluotas 1740 m. rugsėjo 24 d.: „Kandt Eman., Regiomonte-Pruss., manu stip.“ (Erler 1911/1912: 385). Kantas skolindavęs jam naujosios filosofijos knygų ir draugiškai padėdavęs rengtis seminarams; jie abu ir dar iš Pilkalnio kilęs studentas Johannas Heinrichas Wlōmeris (1726–1797) kartu žaisdavę biliardą (Malter 1990: 18–20). Heilsbergo laišakai Kantui liudija artimus santykius ir vėliau, kai kurie laišakai gana buitiniai, ypač rašyti paskutinį XVIII a. dešimtmetį (Heilsberg 1795, 1796, 1798). Kantas iš aktyvios akademinės veiklos pasitraukė 1796 m.³ Atsižvelgiant į jų bendravimą studijų metais ir vėliau, ir linkstama manyti, kad „Draugo prierašas“ skirtas būtent Heilsbergui, nes šis vadinęs jį *draugu* (Shell 2011: 7–9, plg. Putinaitė 2004: 291, 294–295).

Gana įsigalėjusi nuomonė, kad Kantas Milkų laikė savo bičiuliu (plg. Koženiauskienė 1990: 548). Ieškant sąsajų tarp Kanto ir lietuvių tautos, daug rašyta apie galimą lietuvišką (ir škotų, kuršišką, švedišką) jo kilmę, ieškota giminystės ryšių su kai kuriomis Prūsijos Lietuvos šeimomis, tarp jų ir Milkaus⁴. Mat viena Kanto prosenelė buvusi Anna Mielcke (Meyer 1927: 122). Manyta, kad būtent dėl giminystės ar net bičiulystės atsiradusi ir pratarinė, tačiau tiek apie lietuvišką Kanto kilmę, tiek apie jo giminystę su Milkumi iki šiol trūksta

³ 1755 m. liepos 12 d. Kantas apgynė disertaciją ir tapo filosofijos magistru, privatdocentu ir pradėjo skaityti paskaitas; 1770 m. tapo logikos ir metafizikos profesoriumi; paskaitas skaityti baigė 1796 m. (Malter 1990: 24–32).

⁴ Analitinę Kanto kilmės tyrimų apžvalgą žr. Putinaitė 2003: 389–396; Putinaitė 2004: 299–316.

patikimų duomenų. Milkus gimęs Jurbarke (vok. *Georgenburg*, Įsruties aps.) apie 1733 m., į Karaliaučiaus universitetą imatrikuluotas 1751 m. gegužės 15 d.: „Mielcke, Christ. Theophil., Mehlkem. Boruss.“ (Erler 1911/1912: 440). Nėra žinoma, ar universitetą baigė, nes kunigu netapo. Į Pilkalnio evangelikų liuteronų bažnyčių kantoriumi įvesdintas 1762 m. liepos 11 d. ir juo čia dirbo visą gyvenimą (Triškaitė 2019: 94).

Kantas bendravo su Jenischu. Šis buvo kilęs iš Šventapilės (vok. *Heiligenbeil*), į Karaliaučiaus universitetą imatrikuluotas 1780 m. kovo 8 d.: „Jenisch Daniel, Heiligenbeil. Boruss.“ (Erler 1911/1912: 559), studijavo teologiją ir filosofiją, buvo Kanto studentas. Kantas laikė jį vienu iš trijų geriausių savo mokinių (Malter 1990: 158, 353). Po studijų (nuo 1786) Jenischas gyveno Berlyne, buvo Švč. Mergelės Marijos ir Šv. Mikalojaus bažnyčių pamokslininkas, Berlyno meno akademijos ir Berlyno universiteto profesorius. Berlyne viešai aiškino Kanto filosofijos reikšmę, su juo susirašinėjo⁵, tačiau tai buvo skirtingų kartų žmonės. Jenischas – jauniausias iš pratarmių autorių.

2.1. Kanto pratarmės sąsajos su Jenischu ir Heilsbergo pratarmėmis

Kanto pratarmėje nėra citavimo, išskirto kokiomis nors priemonėmis (kabu-tėmis, kitu šriftu, pastraipos įtrauka), neminimas nė vienas iš pratarmių autorių, taigi nėra bent kiek aiškiau apibrėžtų ribų tarp savo ir svetimo teksto. Kai teiginių ātrama tapusios kito asmens mintys neišskiriamos ir nedokumentuojamos, tikslinga vartoti ne sąvokas *citata* ir *citavimas*, bet *pėrėma* ir *pėrėmimas* (apie jų apibrėžtis ir pėrėmų tipus žr. Aleknavičienė 2020: 158–161). Reikia iš karto pasakyti, kad kai kuriuose Kanto sakiniuose randama sąsajų ne su vieno autoriaus teiginiais, o kelių, todėl analizės rezultatus geriausia pateikti lyginant kartu (2.1–2.2 sk.)⁶.

Kanto pratarmėje skirtinos dviejų tipų pėrėmos: referentinė⁷ ir parafrazinė. Referentinė pėrėma – pirmame sakinyje esanti užuomina į kitą tekstą ar tekstus: minimas ankstesnis aprašas: „ift aus obiger Beschreibung deffelben zu erfehen“. Vartojama vienaskaitos forma, todėl kyla klausimas, kuri ar kurios iš pratarmių

⁵ Žr. laiškų registrą: <https://korpora.zim.uni-duisburg-essen.de/Kant/briefe/gesamt.html>.

⁶ Kad analizė būtų aiškesnė, pirmiausia pateikiami į lietuvių kalbą išversti ir sunumeruoti lyginamos pratarmės teiginiai, o toliau cituojama originalo kalba. Vertimai atnaujinti, parengti remiantis Liucijos Citavičiūtės vertimais (Koženiauskienė 1990: 580–591).

⁷ Referentine pėrėma čia laikomas šaltinio paminėjimas ir jo turinio referavimas.

turėtoms galvoje, t. y. su kuriomis gali būti intertekstinių ryšių tiek čia, tiek ir toliau.

(1) K 16r Iš aukščiau duoto aprašymo matyti, kad tikrai verta saugoti Prūsijos lietuvio charakterio savitumą, o kadangi svarbiausia jo formavimo ir išsaugojimo priemonė yra kalba, tai ir jos grynumą – tiek mokant mokykloje, tiek bažnyčioje.

K 16r Daß der preußische Littauer es sehr verdiene, in der || Eigenthümlichkeit feines Characters, und, da die Sprache || ein vorzügliches Leitmittel zur Bildung und Erhaltung def=||selben ist, auch in der Reinigkeit der letzteren, fowohl im || Schul= als Canzelunterricht, erhalten zu werden, ist aus || obiger Befchreibung desselben zu ersehen.

Prūsijos lietuvio charakterį palankiai aprašė ir Jenischas, ir Heilsbergas, tik pirmasis iškėlė daugiau moralines savybes – bičiulystę, svetingumą, savarankiškumą, dorumą (J 10v–11r), o antrasis vertina tuos bruožus, kurie naudingi valstybei: narsumą, ištvermingumą, darbštumą, paslaugumą, lojalumą, bendruomeniškumą (H 13r–14v)⁸. Abu iškėlė patriotizmą (J 10v; H 14r).

O štai požiūris į kalbos išsaugojimą Jenischo ir Heilsbergo prätarmėse gerokai skiriasi. Heilsbergas teigė, kad nepatartina Prūsijoje įvesti vokiečių kalbos kaip bendros visos valstybės kalbos. Nors jis buvo aukštas pareigūnas – Karo ir domenų rūmų Karaliaučiuje tarėjas, bet manė, kad valstybei tai nenaudinga ir mokytis provincijos kalbos turi valstybės tarnautojai, o ne atvirksčiai. Heilsbergas argumentavo taip: jei lietuvis prarastų kalbą, tai prarastų ir tautiškumą, nes jau esąs pastebimas žalingas vokiečių kalbos ir papročių poveikis lietuviams, gyvenantiems prie sienos ar netoli miestų (H 15r). Dabartiniais terminais kalbant, tai reikštų tautinės tapatybės praradimą. Be to, pasak Heilsbergo, patys lietuviai įsitikinę, kad išmainius kalbą, nukentėtų dorovė, todėl savo kalbą ir saugantys (H 14v).

Jenischas, nors ir pabrėžė, kad lietuviai labai prisirišę prie savo kalbos, tačiau jei vokiečių kalba taptų svarbia priemone švietimui bei kultūrai plėsti, „tai tokio vokiečių kalbos įvedimo kilnumui nebūtų galima prieštarauti“, bet dėl ypatingo lietuvių prisirišimo prie kalbos to padaryti esą neįmanoma (J 10r–10v). Negana to, Jenischas pranašavo lietuvių kalbai mirtį, kuri būdinga mažoms tautoms dėl šliejimosi prie didžiųjų (J 6v–7r).

Tiesioginio teiginio, kad kalba yra svarbiausia charakterio formavimo ir išlaikymo priemonė, ankstesnėse prätarmėse nėra, tačiau pagrindo tokiai minčiai

⁸ Apie Kanto tautų charakterio suvokimą žr. Putinaitė 2005: 34–38.

yra abiejose. Jenischas savo pratarinę pradėjo teigdamas, kad kiekviena kalba yra tikslus ją vartojančios tautos mąstymo ir jausenos atspindys, žmogaus dvasios ir vidinių išgyvenimų paveikslas (J 6r). Jo nuomone, lietuvių meilė savo kalbai gerbtina, nes per ją išliko „nesugadinti mažos tautelės papročiai“ (J 10v). Prie panašaus teiginio veda ir jau minėti Heilsbergo pratarinės žodžiai apie kalbos ir dorovės sąsają, tautinės tapatybės praradimą, kuris išstinka praradus kalbą. Maža to, jis sakė, kad lietuvių kalboje yra daug pamokomų aforizmų, patarlių ir posakių, kuriais į jaunimo sielas įdiejami padarumo ir tautinių dorybių daigai (H 14v), taigi suvokė kalbą kaip įrankį socialinei ir kultūrinei tapatybei formuoti bei palaikyti.

Kantas, rašydamas apie lietuvių išdidumą, lygino juos su kitomis tautomis, ypač su viena kaimynine tauta, tik jos neįvardijo:

- (2) K 16r Aš prie šito dar pridursiu, kad jis mažiau linkęs pataikauti negu jo kaimyninės tautos, su savo vyresnybe pratęs kalbėti kaip lygus su lygiais, atvirai ir nuoširdžiai, o šie dėl to neužsigauna ar manieringai neatsisako paspausti jam rankos, nes žino, kad šis viską mielai padarys. Jo pasipūtimas, skirtingai negu vienos žinomos kaimyninės tautos, kai tarp jų atsiranda kilmingesnis, iš tiesų yra išdidumas, reiškiantis drąsą ir laiduojantis ištikimybę.

Šis lyginimas turi sąsają su Jenischio pratarine, kur kaip pagyrimas skamba teiginys, jog lietuviai nuo kaimynų lenkų skiriasi išdidumą primenančia savigarba, o štai lenkams nuo seno priskiriamas peiktinas pataikavimas ir pasipūtimas. Ši išskirtinė lietuvių savybė išlikusi net per šimtmečius trukusį lenkų viešpatavimą ir tai rodą charakterio savarankiškumą:

- K 16r Ich füge zu || diefem noch hinzu: daß er von Kriecherey weiter, als die || ihm benachbarte Völkler, entfernt, gewohnt ift mit feinen || Obern im Tone der Gleichheit und vertraulichen Offen=||herzigkeit zu sprechen; welches diefe auch nicht übel neh=||men oder das Händedrücken fpröde verweigern, weil fie || ihn dabey zu allem Billigen willig finden. Ein von allem || Hochmuth, oder einer gewiffen benachbarten Nation, wenn || jemand unter ihnen vornehmer ift, ganz unterfchiedener || Stolz, oder vielmehr Gefüßl feines Werths, welches || Muth andeutet und zugleich für feine Treue die Gewähr leifтет.
- J 10v–11r Rühmlich || zeichnen fie fich vor ihrem öffentlichen Nachbar, dem Po=||len, durch ein an Stolz grenzendes Selbstgefüßl aus: || unterdeß der Beobachter an diefen von jeher einen gewif=||fen Geift der Kriecherey und der Wegwerfung zu tadeln || fand. Es verräth eine achtungswürdige Selbständigkeit || des littauifchen Nazional=Charakters, daß fich jener edle || Zug, felbft während der manche Jahrhunderte durchdau=||renden Herrfchaft der Polen über die Nazion, nicht ver=||wifchte.

Perfrazuodamas Jenischo mintį apie lietuvių skirtumus nuo lenkų, Kantas dar pridėjo, kad su vyresnybe lietuvis pratęs kalbėti kaip lygus su lygiais, atvirai ir nuoširdžiai, o šie dėl to neužsigaunantys ir neatsisakantys paspausti ranką. O jei lietuvis greta vyresnybės atrodo pasipūtęs, tai ne pasipūtimas, o išdidumas, reiškiantis drąsą ir laiduojantis ištikimybę. Šiuo atveju Kanto pėrėma suformuota taikant išplėstinę strategiją – pridedant papildomos informacijos.

(3) K 16r [vyresnybė] žino, kad šis viską mielai padarys

Mintis apie lietuvio lojalumą vyresnybei yra Heilsbergo prātarmėje. Skirtumas tik tas, kad Heilsbergas, kaip oficialus valdininkas, dėmesį labiau kreipė į potvarkių ir įstatymų laikymąsi:

K 16r weil fie [Ober] || ihn dabey zu allem Billigen willig finden

H 13v unterwirft er sich neuen obrigkeitlichen An=||ordnungen und Gefetzen

Heilsbergas įgimta lietuvio savybe laikė pagarbą karaliui, o meilę gimtajam kraštui ir bendruomeniškumą – priežastimis, dėl kurių lietuvis yra ištikimas pilietis ir geras karys (H 14r).

Heilsbergo prātarmėje keletą kartų nuskamba naudos ir žalos klausimas: jis žiūri, kas naudinga ar nenaudinga valstybės interesams. Jau minėta, kad ir aprašydamas lietuvio charakterį, jis labiau pabrėžė tuos bruožus, kurie naudingi valstybei (H 13r–14v). Kantas taip pat pripažįsta naudą, kurią valstybė gali gauti iš tokios tautos:

(4) K 16r Tačiau, be naudos, kurią valstybė gali gauti remiama tokio charakterio tautos [...]

K 16r–16v Aber auch abgefehen von dem Nutzen, den der Staat || aus dem Beyftande eines Volks von folchem Character || ziehen kann [...]

Vis dėlto Kantui buvo ne tiek svarbi lietuvių parama valstybei, kiek jų kalbos reikšmė mokslui (žr. 2.2 sk.).

2.2. Kanto prātarmės sąsajos su Jenischo ir Milkaus prātarmėmis

Jau pirmame prātarmės sakinyje Kantas, referuodamas ankstesnių prātarmių mintis, pasakė ir išskirtinę savo idėją: turi būti saugomas kalbos grynumas.

Toliau, keldamas teiginį apie kalbos svarbą mokslui, ypač istorijai, jis grynumą pabrėžė dar kartą:

- (5) K 16v reikia deramai įvertinti ir tuos privalumus, kuriuos mokslui, ypač senajai tautų kraustymosi istorijai, galėtų suteikti dar nesumaišyta kalba labai senos, dabar mažoje teritorijoje suspaustos ir izoliuotos genties, todėl ir išsaugoti jos savitumą jau savaime labai svarbu.

Kalbos svarbą mokslui akcentavo Jenischas. Savo pratarmę jis apskritai orientavo į mokslo žmones: kalbininkus, istorikus, psichologus, filosofus. Būtent jiems savita bet kurios kalbos sandara, žodžių daryba, jų derinimas, patarlės ir posakiai teikianti daugiausia medžiagos (J 6r–6v). Jenischas stengėsi sužadinti mokslininkų sąjungų ir draugijų interesą siekti, kad mažesnių tautų kalbos, tarp jų ir lietuvių, dėl šliejimosi prie vyraujančių neišnyktų ar bent neišnyktų be pėdsako, kad paliktų bent rašytinių šaltinių (J 6v–7r).

Jenischas gana išsamiai aprašė lietuvių kalbos giminybę su kitomis, ypač su graikų (J 7v–9r), panašumą į lotynų (J 7r–7v) tuo suponuodamas ir lietuvių kalbos senumą. Maža to, lietuvių kalboje išvelgė senosios prokalbės bruožų (J 7v–9v)⁹. Kad Jenischas itin domėjosi kalbų santykiais, rodo ir jo veikalas *Philosophisch-kritische Vergleichung von vierzehn älteren und neueren Sprachen Europens* (1796), kur lietuvių kalba lyginama su lenkų ir laikoma savarankiška kalba, o ne lenkų kalbos dialektu. Abi jas manė esant giminingas, turėjusias vieną prokalbę, išvelgė ir lietuvių kalbos giminybę su prūsų kalba (Jenisch 1796: 417), taigi ir jos senumą. Žodyno pratarmėje Jenischas argumentavo, kad dėl giminybės ryšių kalbos tampa istorikui stebuklingu kamuolėliu, rodančiu kelią per senovės tautų kilmės, kraustymosi ir maišymosi labirintus (J 6v). Kantas tai iš dalies pritaikė lietuvių kalbai: reikią vertinti tuos privalumus, kuriuos mokslui, ypač senajai tautų kraustymosi istorijai, gali suteikti dar nesumaišyta kalba senos ir izoliuotai gyvenančios genties. Tačiau Jenischas nekalbėjo nei apie kalbos grynumą, nei apie lokalizaciją ir nesusimaišymą su kitomis – jis tepaminėjo, kad lietuviai turi visus atskirai gyvenančių tautų privalumus ir nedaug jų trūkumų (J 10v).

Kad Prūsijos lietuviai gyvena kompaktiškai ir kai kuriose vietovėse nėra susimaišę su vokiečiais, rašė Milkus (M 2r). Jis taip apibrėžė lietuvių kalbos vartojimo arealą: jį tesudarančios tik penkios Prūsijos apskritys – Klaipėdos, Tilžės, Ragainės, Labguvos ir Įsruties – ir dar Naujieji Rytprūsiai, prijungti prie Prūsijos

⁹ Jis itin vertino lietuvių kalbos skambumą ir tinkamumą poezijai (Jenisch 1796: 416–417, 351, 49, apie jo tyrimus ir sąsajas su pratarme dar žr. Sidabraitė 2020: 197–200).

Karalystės 1795 m. per trečiąjį Abiejų Tautų Respublikos padalijimą¹⁰. Milkaus duomenimis, visoje Prūsijoje po prijungimo galėjo būti apie 200 000 lietuvių. Kai kur senieji gyventojai esą jau susimaišę su vokiečiais kolonistais, tačiau yra daug vietovių, kur gyvena beveik vien lietuviai, ypač apie Klaipėdą ir palei rytinę sieną, kur net per dvidešimtį kaimų vargu ar atsirastų bent vienas vokiečių (M 2r). Tik prie Vilniaus ar už jo lietuvių kalba jau esą gerokai pakitusi dėl lenkų ir rusų kalbų priemaišų (M 4v–5r). Plg. Kanto, Jenischo ir Milkaus mintis apie lietuvių kalbos lokalizaciją, senumą, grynumą ir vertę mokslui:

- K 16r–16v Aber auch abgefehen von dem Nutzen, den der Staat || aus dem Beyfande eines Volks von folchem Character || ziehen kann: fo ift auch der Vortheil, den die Wiſſen=||ſchaften, vornehmlich die alte Gefchichte der Völkerwan=||derungen, aus der noch unvermengten Sprache eines ur=||alten, jetzt in einem engen Bezirk eingefchränkten und || gleichfam ifolirten Völkerftammes, ziehen können, nicht || für gering zu halten und darum ihre Eigenthümlichkeit auf=||zubewahren, an fich ſchon von großem Werth.
- J 6v Da überdem jede Sprache mit irgend einer andern || mehr oder weniger verwandt ift, fo wie es alle Sprachen || unter einander find: fo wird fie, eben durch dieſe Ver=||wandtfchaft dem Gefchichtſchreiber oft ein leitender || Faden, an welchem er durch die Finfterniß des Alter=||thums, und durch die Labyrinthe der Völker=Abtammun=||gen, Wanderungen und Miſchungen, nicht unficher fei=||nen Weg verfolgt.
- J 10v Der Littauer hat alle Tugenden einfach= und || abgefondert=lebender Völker, und wenige ihrer || Fehler.
- M 2r Die littauifche Sprache wird innerhalb der Grän=||zen des alten Oftpreußens nur in dem Bezirk, welcher || die ehemahligen fünf Hauptämter, Nahmens Memel, || Tilfe, Ragnit, Labiau und Infterburg befaßt, und || in wenigen herum gelegenen Oertern, von dem eingebornen || gemeinen Manne gefprochen. In einigen Gegenden dieſes || Bezirks find die alten Einwohner fehr ſtark mit deutſchen || Coloniften vermengt; in andern aber wohnen die Littauer || noch faft allein, befonders im Memelfchen und in dem || Landftrich an der öftlichen Gränze, wo man oftmals in || zwanzig Dörfern hinter einander kaum Einen Deutſchen || findet. Zu diefen Littauern im alten Königlichem ift nun || noch, durch die letzte Theilung von Polen, eine fehr große || Anzahl in demjenigen Theil von Neu=Oftpreußen, welcher || öftlich an jenen Bezirk ftößt, hinzu gekommen.

¹⁰ Didžiosios Lietuvos Užnemunė 1795 m. per trečiąjį Abiejų Tautų Respublikos padalijimą buvo prijungta prie Prūsijos Karalystės. Užnemunė kartu su prijungtąja Lenkijos dalimi vadinta *Naujaja Rytų Prūsija* arba *Naujaisiais Rytprūsiais* (vok. *Neuostpreußen*, 1795–1807).

Taigi Kantas savo teiginį konstravo remdamasis: 1) Jenischo teiginiu apie lietuvių kalbos senumą ir kalbų naudą mokslui; 2) Jenischo teiginiu apie privalumus, kuriuos turi lietuviai kaip izoliuotai gyvenanti tauta; 3) Milkaus informacija apie lietuvių gyvenimą griežtai apibrėžtoje teritorijoje ir nedidelį susimaišymą su kitomis tautomis, ypač Prūsijos Lietuvoje. Kantas jų teiginius papildė mintimi apie kalbos grynumo svarbą. Kalba vertinga mokslui jam atrodė ne dėl giminytės ar panašumo su kitomis kaip Jenischui, o dėl autentiškumo. Tik gryną kalbą jis laikė svarbia tiek dėl tautos savitumo formavimo ir palaikymo, tiek ir dėl jos išsilavinimo (K 16v).

Kaip diskusinę (aliuzinę) sąsają su Jenischo mintimi, kad vokiečių kalbos mokėjimas galbūt taptų priemone lietuvių švietimui ir kultūrai plėsti, galima traktuoti priešingą Kanto teiginį apie didelę grynos tautinės kalbos reikšmę tautos švietimui ir būtinybę vartoti ją kuo plačiau (plg. J 10r ir K 16v).

Reikia pridurti, kad nors Milkus pratarmėje kalbai nekėlė grynumo reikalavimų, bet, pristatydamas gramatikos gale pridėtą skyrių apie poeziją ir siekdamas paskatinti giesmių vertimą bei kūrimą, nurodė tokias pagrindines taisykles: vartoti grynai lietuvišką išraišką, grynus rimus ir taisyklingai skauduoti: „Dabey gilt es als Grundregel, sich durchaus eines echten || littauifchen Ausdrucks, reiner Reime und einer richtigen || Scanfion zu befleißigen“ (M 5r–5v). Tačiau jo mintys šiuo požiūriu ribojosi palyginti siaura sritimi – tik poetinių tekstų kūrimu. Milkaus pratarmė apskritai parengta kaip pagalbinis informacinis tekstas, apibūdinantis žodyno ir gramatikos paskirtį, turinį, parengimo principus, todėl Kanto ir kitų autorių sąsajos su ja nėra itin išsiskiriančios, bendrosios jų vietos sukasi dažniausiai apie visuotinai žinomus dalykus (žr. dar 2.3, 2.4).

Apibendrinant pasakytina, kad Kanto pratarmėje matyti minčių iš trijų prarastųjų koegzistavimas. Ankstesni tekstai perfrazuoti ir integruoti nesiekiant parodyti buvusios autorystės, taigi pėrėmos netiesioginės, implicitinės, išskyrus pirmąją referentinę. Kadangi Kantas rėmėsi visomis trimis, tai jo pratarmė datuotina po 1799 m. gruodžio 24 d. (po Heilsbergo pratarmės), bet veikiausiai parašyta jau 1800-aisiais (dėl datavimo žr. 1 sk.).

2.3. Jenischo pratarmės sąsajos su Milkaus pratarme

Jenischo pratarmę su Milkaus sieja Ruigio žodyno kaip retės, taisytinės ir pildytinos knygos paminėjimas ir naujos panašaus pobūdžio knygos poreikio išskėlimas.

- (6) J 10r Kadangi dabar Lietuvoje bažnyčios tarnais ir mokytojais dirba daugiausia vokiečiai, pavyzdžiui, prūsai ar sileziečiai, tai jiems pagerintas išsamus lietuvių kalbos žodynas bus ypač laukta dovana, nes Ruigio žodynas, nors ir turėjęs neginčijamos naudos bei didelių privalumų, buvo ne tik taisytinas, bet ir išpirktas (o tai akivaizdžiausiai rodo, kad reikalingas naujas tokio pobūdžio darbas) ir tapo beveik reta knyga.

Milkus nurodė, kad Ruigio žodyno jau 15 metų nebegalima gauti, be to, jis neišsamus, neapimantis nė pusės lietuvių kalbos žodžių. Tokios knygos poreikis ir būgštavimas, kad nebūtų pakartotinai išleistas Ruigio žodynas su senomis ir galbūt naujomis klaidomis, buvę pagrindinės priežastys, dėl kurių jis ėmėsis rengti naują. Ruigio žodyną papildęs naujais žodžiais ir posakiais, lietuviškoji dalis tapusi dvigubai didesnė negu Ruigio, vokiška irgi išplėsta, tik mažiau (M 3v–4r). Be to, Milkus, išskirdamas nelietuvių grupes, kuriems reikia išmokyti lietuviškai ir atitinkamai reikia mokomųjų priemonių, pirmiausia paminėjo taip pat pamokslininkus ir mokytojus, plg. Jenischo ir Milkaus pratarmių fragmentus:

- J 10r Das es nun mei=||ftentheils Teutfche, z. B. Preußen oder Schlefier find, || welche sich den Schul= und Kirchen=Aemtern in Litthauen || widmen; fo muß diefen insbefondere ein verbeffertes || und vollftändiges Wörterbuch der littauifchen Spra=||che ein willkommenes Gefchenck feyn, indem das Ruhig=||fche, bey allem unabläugbaren Verdienft und fchätzung=||werthen Vorzügen, nicht nur noch manches zu wünfchen || übrig ließ, fondern auch, (welches das Bedürfniß eines || neuen Werks diefer Art am meiften beweißt) vergriffen || ift, und faft zu den feltenen Büchern gerechnet werden || muß.
- M 2v Erftens || für den Prediger und Lehrer diefes Volks, der ihnen den || Religionsunterricht in ihrer Sprache ertheilen foll.
- M 3r Da das einzige, bisher im Druck erfchienene, lit=||tauifche Wörterbuch von Ruhig, feit 15 Jahren || nicht mehr zu haben ift; da es überdem fo unvollftändig || ift, daß man wohl fagen kann, nicht die Hälfte des Wör=||terfchatzes diefer Sprache fey darin enthalten [...], die Noth=||wendigkeit eines folchen Buches, ja die Beforgniß, daß || das alte Ruhigfche Werk vielleicht mit allen feinen Feh=||lern wieder aufgelegt, [...] da denn auf keine Hülfe weiter zu rech=||nen feyn würde: alle diefe Gründe bewogen mich zu dem || Entfchluß, ein neues Wörterbuch auszuarbeiten.
- M 4r Bey dem allen ift || der littauifche Theil noch einmal fo ftark als im Ruhig=||fchen Wörterbuch, und enthält, bey dem kleineren Druck, || weit über die Hälfte mehr, als letzteres. Der deutfche Theil || ift zwar nicht eben fo ftark vermehrt worden

Jenischas, aprašydamas lietuvių kalbą, prilygino ją mažų ir paprastai gyvenančių tautų¹¹ kalbai, neturinčiai pakankamai priemonių mokslinėms sąvokoms išreikšti:

- (7) J 7r Kaip kiekviena mažos ir paprastai gyvenančios tautos kalba, ji nedaug teturi tokių žodžių ir sąvokų, kurias savo poreikiams sukuria tik kultūra ir filosofija

Plg. dar Jenischo nurodytas lietuvių savybes, panašias į kitų paprastai ir izoliuotai gyvenančių tautų („einfach= und || abgefondert=lebender Völker“ J 10v). Tokie socialinius ir kultūrinius kalbos vartojimo aspektus parodantys apibūdinimai siejasi su esančiais Milkaus pratarinėje, kur rašoma, kad lietuviškai kalba „tik paprasti žmonės“ („fie blos von dem gemei=||nem Manne gefprochen wird“ M 2v), „paprasti vietiniai gyventojai“ („von dem eingebornen || gemeinen Manne gefprochen“ M 2r), „tik paprastas savitų papročių ir tradicijų kaimo žmogus“, negalintis net suteikti informacijos apie savo kalbą:

- J 7r Wie jede Sprache eines kleinen und einfach leben=||den Volkes, ift fie arm an Worten und Begriffen, die || nur Erzeugniß und Bedürfniß der Cultur und Philofophie || find
- M 2v daffelbe nur || von dem, in Sitten und Gebräuchen ganz unterfchiede=||nen, gemeinen Landmann, der über feine Sprache keine || Auskunft gehöriß zu geben verfteht, gefprochen wird.

Jenischas iškėlė patarlių bei priežodžių vertę kaip tautos jausenos, mąstysenos, vertybinių nuostatų atspindį, tęsdamas romantišą Johanno Gottfriedo Herderio (1744–1803) mitą apie kalboje ir tautosakoje įsikūnijusią tautos dvasią:

- (8) J 9v patarlės bei trumpi pasakojimai pasižymi sąmojumi, įžvalgumu ir gyvenimiška išmintimi, kaip tai įprasta geriausiems tokio pobūdžio dvasios kūriniams.

Tai Jenischo pratarinę sieja su Milkaus. Šis dėl patarlių ir priežodžių gausos itin vertino rankraštinių Trempų precentoriaus Jokūbo Brodovskio (Jacob Brodowsky, 1692–1744) žodyną *Lexicon Germanico-Lithvanicum et Lithvanico-Germanicum* (prieš 1744) (M 3r–3v), iš kurio iš tiesų perėmė daug mažųjų tautosakos žanrų, ypač priežodžių ir patarlių. Šiose, pasak Milkaus, labiausiai atsiskleidžianti kalbos dvasia (M 3v–4r), o Jenischas juos prilygina geriausiems dvasios kūriniams (J 9v):

¹¹ Paprastą gyvenimo būdą reikėtų suprasti kaip sėslų, žemdirbišką, ribotą.

- J 9v Sprüchwörter und kleinen Erzählungen || aber haben das Gepräge des Witzes, des Beobachtungs=||geißtes und der Erfahrungsweisheit, wie es den besten || Geißteserzeugnißfen dieser Art eigen seyn kann.
- M 3v–4r Meine vornehmste Sorge gieng nun dahin, || [...] viele littauische || Sprüchwörter, in welchen der Genius der Sprache sich || vornehmlich entdeckt, beyzufügen

Ir Milkus, ir Jenischas lietuvių kalbą laikė tinkama giesmėms versti (plg. M 5r–5v ir J 7r). Visos Jenišo pėrėmos netiesioginės, implicitinės, Milkaus mintys perfrazuotos ir integruotos¹².

2.4. Heilsbergo pratarmės sąsajos su Milkaus ir Jenišo pratarmėmis

Heilsbergo pratarmė parašyta maždaug septyniais mėnesiais vėliau negu Milkaus ir šešiomis savaitėmis vėliau negu Jenišo, todėl jis galėjo remtis jomis abiem. Vis dėlto ryškių intertekstinių sąsajų su Milkaus pratarme nėra, nebent nurodymas tų aukštesniųjų visuomenės sluoksnių, kurie turi mokėti lietuviškai, o gerai išmokti kalbą trūkstant žodynų ir gramatikų esą sunku:

- (9) H 15r Jie turi išmokti kalbą, o trūkstant gerų gramatikų ir žodynų, tai padaryti labai sunku. Todėl dažnai ir jų kalbos žinios, ir kalbėjimo įgūdžiai būna toli gražu netobuli.
- H 15r Diefē müßfen die Sprache lernen, welches ih=||nen beym Mangel guter Grammatiken und Wörterbücher || fehr erschwert wird. Daher bleibt auch ihre Sprachkennt=||niß und Sprachfertigkeit oft fehr unvollkommen.
- M 2v Selbt also um dies Mittel zu benutzen, überhaupt aber, || um in kürzerer Zeit, einigermassen vollständig und rich=||tig diefe Sprache zu faffen, ift ein Wörterbuch famt einer || Grammatik ein unentbehrliches, und vollends in dem jetzi=||gen Zeitpunkt äußerft dringendes Bedürfniß.

¹² Reikia pridurti, kad Jenischas, pratarmėje aprašydamas lietuvių kalbos giminystę su slavų, graikų ir kitomis kalbomis, rėmėsi ir Pilypo Ruigio traktatu *Betrachtung der Littauischen Sprache, in ihrem Ursprunge, Wesen und Eigenschaften* (1745), ir kitais šaltiniais. Kai kurie jau nurodyti (žr. Koženiauskienė 1990: 629–630, Sidabraitė 2020: 197–200), tačiau rėmimosi šaltiniams nustatyti dar reikia specialaus tyrimo.

Daugiau sąsajų randama su Jenischo pratarne: vienais teiginiais Heilsbergas remiasi, o kitiems prieštarauja, bet nei vienu, nei kitu atveju nenurodo teiginių autoriaus, taigi intertekstinės sąsajos tik implicitinės.

Jau minėta, kad Jenischas mažų tautų, jų papročių ir kalbos prisišliejimą prie vyraujančių vertino kaip savaiminį, atsirandantį „dėl kultūros pažangos“ (J 6v), t. y. kaip akultūraciją. Jis nebuvo linkęs prieštarauti ir vokiečių kalbos įvedimui Prūsijos Lietuvoje (J 10r–10v), netgi svarstė apie naudą kultūrai ir švietimui, tik jį „nuginklavo“ ypatingas lietuvių prisirišimas prie gimtosios kalbos, dėl to tai padaryti jam atrodė neįmanoma (J 9v–10v). Heilsbergas savo pratarinę irgi pradėjo svarstymais apie galimą bendrės krašto kalbos naudą valstybei, tačiau greitai pasuko kita kryptimi: „pranašumai pasirodo veikiau tariami negu tikri, o jos siekti greičiau nepatartina negu patartina“ (H 12r–12v). Šie svarstymai iš pradžių susieja abi pratarmes, tačiau kitoks tolesnės krypties matymas jų autorius išskiria: Heilsbergui atrodo natūraliau, kad valstybės tarnautojai mokytųsi provincijos kalbos, o ne atvirkščiai. Lietuvių kalba paliktina dėl to, kad, praradus kalbą, būtų prarastas ir tautiškumas (H 14v–15r). Tačiau kalbos įtaka moralei pabrėžiama abiejose pratarinėse (žr. 2.1 sk., (1) pavyzdžio analizę).

Heilsbergas, kaip ir Jenischas, aprašo lietuvių charakterį, tik dar labiau išplėtoja. Aprašai skiriasi, bet sąsajų tarp būdingų bruožų yra: 1) abiejuose pabrėžiama meilė tėvynei ir gimtajai kalbai, bendruomeniškumas, draugiškumas, svetingumas, kilnumas, santūrumas, pastovumas, prietaringumas (H 13r–14v; J 10v–11v); 2) moterų dorumas (H 14r–14v; J 11r). Tačiau Jenischas nacionalinį išdidumą priskyrė trūkumams (J 11r), o Heilsbergas santūrumą kitų tautų atžvilgiu, ypač atsikrausčiusių svetimšalių, laikė ne yda, o charakterio tvirtumu, pastovumu. Šioje vietoje irgi matyti diskusijos elementų: Heilsbergas oponuoja sakydamas, jog tie, kurie jau žino, kad ši tauta yra pajutusi neigiamus atėjūnų primetamų naujovių padarinius, pasipūtėliškas pretenzijas ir panieką, atlaidžiau vertins ir tokį jos santūrumą (H 13v–14r).

Heilsbergas atkreipė dėmesį į tai, kad svetimšaliai pretenduoja užimti lietuvių pamokslininkų ir mokytojų vietas. Jis paminėjo atvykstančius iš Silezijos, Pamario (Pomeranijos) ir apskritai vokiečius – jie turi išmokti lietuviškai, todėl reikia gerų mokomųjų priemonių: gramatikų ir žodynų (H 15r). Jenischas taip pat rašė, kad Prūsijos Lietuvoje bažnyčios tarnais ir mokytojais dirba daugiausia vokiečiai – prūsai ar sileziečiai – ir jiems labai reikalingas išsamus lietuvių kalbos žodynas:

- (10) H 15r Kaip tik todėl lietuvių pamokslininkų ir mokytojų vietas stengiasi užimti svetimšaliai: sileziečiai, pomeraniečiai, trumpaiariant, vokiečiai. Jie turi išmokti kalbą, o trūkstant gerų gramatikų ir žodynų, tai padaryti labai sunku.

- H 15r Eben daher find es Fremde, || Schlefier, Pommern, überhaupt Teutfche, die sich zu lit=||tauifchen Prediger= und Schul=Stellen zu qualificiren || fuchen. Diefе müffen die Sprache lernen, welches ih=||nen beym Mangel guter Grammatiken und Wörterbücher || fehr erfchwert wird.
- J 10r Da es nun mei=||ftentheils Teutfche, 3. B. Preußen oder Schlefier find, || welche sich den Schul= und Kirchen=Aemtern in Litthauen || widmen; fo muß diefen insbefondere ein verbeffertes || und vollftändiges Wörterbuch der littauifchen Spra=||che ein willkommenes Gefchenk feyn

Heilsbergas pabrėžė pasitikėjimą, kurį įgyja mokytojai ir teisėjai, jei moka lietuvių kalbą. Jenischas teigė panašiai: viršininkai niekaip kitaip negali įgyti lietuvių pasitikėjimo, tik kalbėdami su jais jų kalba:

- (11) H 15r Neįtikėtina, kokį didelį pasitikėjimą įgyja mokytojas ir teisėjas, jo mokymas ir įsakymas, jeigu jis moka tautos kalbą.

- H 15r Es ift ungläublich, wie viel der Lehrer und Richter || an Zutrauen für sich, feiner Lehre, und feiner Befehle ge=||winnt, wenn er der Volksſprache mächtig ift.
- J 10r ihre Vorgefetzten || jeder Gattung können ſich auf keinem fichern Wege ihr || Zutrauen erwerben, als dadurch, daß ſie in der Sprache || ihres Stammes zu ihnen reden.

Jenischas, apibūdindamas Prūsijos lietuvius, teigė, kad jie turi visus kukliai ir izoliuotai gyvenančių tautų pranašumus ir nedaugelį jų trūkumų, pastarie- siems priskirdamas tautinį išdidumą, polinkį į girtavimą ir prietaringumą (šis veikiausiai suprastinas kaip senosios ikirikščiioniškiosios religijos laikymasis). Trūkumus pašalinti padėsias švietimas: išdidumas dėl vakarinių kaimynų švie- čiamųjų idėjų virsias bendra pagarba žmogui, polinkis girtauti, veikiamas kul- tūros, pamažu išnyksias, o nuo prietaringumo ir išankstinių nuostatų sugebė- sią apsaugoti apsišvietę mokytojai (J 10v–11v). Heilsbergas atitarė, kad lietuvis gerbias religiją, bet dar nesąs visiškai laisvas nuo prietarų, tačiau dėl švietimo poveikio jau sparčiai žengias į priekį:

- (12) H 13r ir nors šiuo metu dar nėra visiškai laisvas nuo prietarų, tačiau neginčytina, kad jis vis labiau šviečiasi.

- H 13r und wenn er || gleich noch nicht ganz frey vom Aberglauben ift: fo kann || man doch auch ihm nicht beftreiten, daß er in der Auf=||klårung fortſchreitet.
- J 11v Aufgeklårte und gewiffenhafte Iugend= und Volks=||lehrer endlich werden ihn vor abergläubifchen Irrthũ=||mern und Vorurtheilen zu bewahren wiffen.

Jenischas, kalbėdamas apie visas kalbas apskritai, tarp jų ir neišsilavinusių tautų, išskyrė galimybę perteikti sąmojingumą, parodyti pastabumą, sugebėjimą vertinti, įžvalgumą, todėl mokslininkams medžiagos teikianti savita kiekvienos kalbos sandara, žodžių daryba, jų derinimas, posakiai ir patarlės (J 6r–6v). Be to, jis pabrėžė, kad lietuvių patarlės ir trumpi pasakojimai pasižymi sąmoju, įžvalgumu ir gyvenimiška išmintimi (J 9v) (apie Jenischo teiginių sąsają su Milkaus teiginiais žr. 2.3 sk., (8) pavyzdį). Heilsbergas, perfrazuodamas Jenischo teiginius, pateikė panašių minčių: pirmuoju atveju sąmoji, pastabumą, gebėjimą vertinti traktavo kaip pasireiškiančius duodant taiklias pravardes, o antruoju – mažosioms tautosakos formoms priskyrė jaunimo auklėjamąją funkciją:

- (13) H 14v Jie pasižymi sąmoju, vertindami kitus, ir sugebėjimu vertinti teisingai, iš čia tos taiklios pravardės, kurias jie sugalvoja, ir kurios taip tiksliai apibūdina individualią, neatsiejamą charakterio savybę.
- H 14v Ihr Scharffinn, in Beurtheilung anderer, und die || Richtigkeit ihrer Urtheile zeichnen sich aus; daher das || Treffende der Beynahmen, die fie geben, und die das In=||dividuelle, das Vorſtechende des Charakters fo richtig || bezeichnen.
- J 6r–6v In jeder Sprache, fo roh und ungebildet fie immer || feyn mag entwickelt der Geift des Menſchen eine Maffe || von Witz, Beobachtungsgabe, Urtheilskraft und Scharf=||fynn [...] bietet eine jede Sprache durch || eigenthũmlichen Bau, durch Wortbildung, Wortfũgung, || Rede=Wendungen, und Sprũchwörter reichen Stoff.
- (14) H 14v Pačioje kalboje gausu pamokančių aforizmų, posakių ir reikšmingų priežodžių. Jais jie įdiegia į jaunimo sielas padorumo ir tautinių dorybių daigus.
- H 14v Die Sprache felbft ift reich an moralifchen Kern= und || Denkfrũchen und bedeutenden Sprũchwörtern. Durch || dieſe pflanzen fie in die Seelen der Iugend, die Keime der || Rechtfchaffenheit und ihrer Nazionaltugenden.

- J 9v Sprüchwörter und kleinen Erzählungen || aber haben das Gepräge des Witzes, des Beobachtungs=||geistes und der Erfahrungsweisheit, wie es den besten || Geisteserzeugnissen dieser Art eigen seyn kann.

Jenischio prätarmė inspiravo ir Heilsbergo mintį apie lietuvių dainas, tik Heilsbergas iš pradžių iškėlė pomėgį dainuoti apskritai, dainavimą prieš darbą ir jį pabaigus, o paskui teiginį papildė meilės tematikos dainoms būdingais jausmais:

- (15) H 14v Lietuviai mėgsta dainuoti. Jie dainuoja ir džiaugiasi prieš darbą ir jį pabaigę, o jų dainos (*Daynos*) dvelkia švelniausiais meilės ir draugystės jausmais.

- H 14v Die Littauer find Liebhaber des Gefanges. || Sie fingen und find fröhlich, vor und nach der Arbeit, || und ihre Lieder (*Daynos*) hauchen die zärtlichften Ge=||fühle der Liebe und Freundschaft.

- J 9v Die kleinen Liebeslieder des Littauers, *Dai*=||*nos* genannt, athmen eine Natürlichkeit, Innigkeit und || Zartgefühl

Jenischas dainas vertino ypač palankiai, prätarmėje paminėjo ir vokiečių literatūros teoretiką Gottholdą Ephraimą Lessingą (1729–1781). Šis 1759 m. pristatė jas vokiečių literatams paskelbdamas dviejų dainų, publikuotų Pilypo Ruigio traktate *Betrachtung der Littauischen Sprache, in ihrem Ursprunge, Wesen und Eigenschaften* (1747), vertimus į vokiečių kalbą.

Heilsbergo pėrėmos suformuotos panašiai kaip Jenischio ir Kanto: perfrazuojant ir integruojant, o kai kuriuos teiginius išplėtojant ir sukonkretinant. Heilsbergo prätarmėje matyti polemikos su Jenischu elementų, ypač dėl lietuvių kalbos išlikimo ir tautos charakterio vertinimo.

IŠVADOS

1. Kristijono Gotlybo Milkaus žodyno *Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch* (1800) prätarmių, parašytų sudarytojo kantoriaus Milkaus (Pilkalnis), kunigo ir filosofo Danieliaus Jenischio (Berlynas), Karo ir domenų rūmų Karaliaučiuje tarėjo, Rytų Prūsijos mokyklų inspektoriaus Christopho Friedricho Heilsbergo (Karaliaučius) ir filosofo Immanuelio Kanto (Karaliaučius), eiliškumas atitinka jų parašymo chronologiją. Remiantis Milkaus 1799 m. balandžio 11 d. laišku Heilsbergui nustatyta, kad Milkus prätarmę galėjo parašyti jo paragintas 1799 m. balandį–gegužę.

- Kadangi intertekstualumo analizė rodo, kad Kantas rėmėsi visomis trimis, todėl jo pratarėmė datuotina po 1799 m. gruodžio 24 d. (po Heilsbergo pratarėmės).
2. Milkaus pratarėmė skirta ne tik žodynui, bet ir gramatikai *Anfangs-Gründe einer Littauischen Sprach-Lehre* (1800), Heilsbergas pamini abu veikalus, Jenischas – tik žodyną kaip ypatingos reikšmės veikalą, o Kanto pratarėmė „Nachschrift eines Freundes“ nesusieta nė su vienu veikalu – ji atlieka *post scriptum* funkciją ir iškelia mintį dėl kalbos grynumo svarbos ir būtinybės jį išsaugoti.
 3. Intertekstiniai ryšiai sieja Jenischo pratarėmę su Milkaus, Heilsbergo – su Jenischo ir Milkaus, o Kanto – su Milkaus, Jenischo ir Heilsbergo pratarėmėmis. Pėrėmos parafrazinės, implicitinės, išskyrus vieną referentinę Kanto pratarėmės pradžioje. Pėrėmos suformuotos dažniausiai derinant kelių pratarėmių teiginius ir taikant išplėstinę strategiją – modifikuojant ir pridėdant papildomos informacijos.
 4. Kadangi Heilsbergas inicijavo Milkaus pratarėmę, vieną parąšė pats, buvo tarpininkas tarp Milkaus ir spaustuvių, palaikė ryšius su visais autoriais, turėjo valdžios galių, tai galėjo surinkti visas pratarėmes, sudaryti sąlygas jų autoriams remtis vieni kitų tekstais ir taip suformuoti aktualų diskursą lietuvių kalbos vartojimo bei mokomųjų knygų leidybos klausimais.
 5. Pagrindiniai teiginiai, turintys sąsajų keliose pratarėmėse: Prūsijos lietuvių charakterio savitumas ir kalba kaip jo formavimo ir išsaugojimo priemonė (Jenischas, Heilsbergas, Kantas); lietuvių kalbos senumas ir reikšmė mokslui, ypač istorijai (Jenischas, Kantas); lietuvių tautos ir kalbos izoliuotumas teritoriniu požiūriu (Milkus, Jenischas, Kantas); kalbos ir moralės sąsaja (Jenischas, Heilsbergas); lietuvių kalbos vartojimo plėtimas (Milkus, Heilsbergas, Kantas); būtinybė mokytis kalbos krašte dirbantiems nelietuviams (Milkus, Heilsbergas); galimybė įgyti pasitikėjimą tik lietuviškai mokantiems tarnautojams (Jenischas, Heilsbergas); žodyno ir gramatikos, kaip kalbos mokomųjų knygų, poreikis ir vertė (Milkus, Jenischas, Heilsbergas); lietuvių meilė savo kalbai (Jenischas, Heilsbergas); dainuojamosios tautosakos nuoširdumas ir švelnumas (Jenischas, Heilsbergas); mažųjų tautosakos žanrų vertė (Milkus, Jenischas, Heilsbergas); patriotizmas (Jenischas, Heilsbergas); tautinis išdidumas (Jenischas, Heilsbergas, Kantas); nepasitikėjimas svetimtaučiais (Jenischas, Heilsbergas); lojalumas vyresnybei (Heilsbergas, Kantas); sąmojis, išvalgumas ir gebėjimas vertinti (Jenischas, Heilsbergas); moterų dorumas (Jenischas, Heilsbergas); prietaringumas ir galimybė įveikti jį švietimu (Jenischas, Heilsbergas).

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

- Aleknavičienė Ona 2020: Povilo Frydricho Ruigio *Anfangsgründe einer Littauischen Grammatick* (1747) – penktoji Prūsijos Lietuvos lietuvių kalbos gramatika. – Aleknavičienė Ona, Blažienė Grasilda. *Povilas Frydrichas Ruigys. Monografija, gramatikos indeksai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 123–271.
- Bense Gertrud 2006: Mielcke, Kant und Königsberg. – *Navicula litterarum Balticarum*, hrsg. von St. Kessler, Ch. Schiller, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 209–212.
- Bitinienė Audronė 2005: Mokslinis stilius ir jo intertekstualumas. – *Žmogus ir žodis* 1, 68–72.
- Erler Georg 1911/1912: *Die Matrikel und die Promotionsverzeichnisse der Albertus-Universität zu Königsberg i. Pr.* 2, Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot.
- Gineitis Leonas 1990: *Kristijonas Donelaitis ir jo epocha*, Vilnius: Vaga.
- Girdzijauskas Juozas 1990: Kristijonas Gotlybas Milkus. – Kristijonas Gotlybas Milkus. *Pilkainis. Poezija, proza*, par. L. Citavičiūtė, J. Girdzijauskas, Vilnius: Vaga, 5–34.
- H – Heilsberg Christoph Friedrich 1799 [1800]: Dritte Vorrede. – Mielcke Christian Gottlieb. *Littauifch=deutsches und Deutsch=littauifches Wörter=Buch* [...], Königsberg: Im Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerey, 1800, [12r–15v].
- Heilsberg Christoph Friedrich 1795-11-07: *Brief an Immanuel Kant*. Prieiga internete: <https://korpora.zim.uni-duisburg-essen.de/Kant/briefe/686.html> [žiūrėta 2021-06-04].
- Heilsberg Christoph Friedrich 1796-05-22: *Brief an Immanuel Kant*. Prieiga internete: <https://korpora.zim.uni-duisburg-essen.de/Kant/briefe/705.html> [žiūrėta 2021-06-04].
- Heilsberg Christoph Friedrich 1798-02-27: *Brief an Immanuel Kant*. Prieiga internete: <https://korpora.zim.uni-duisburg-essen.de/Kant/briefe/800a.html> [žiūrėta 2021-06-04].
- Helbig Jörg 1996: *Intertextualität und Markierung. Untersuchungen zur Systematik und Funktion der Signalisierung von Intertextualität*, Heidelberg: Winter.
- Heinemann Wolfgang 1997: Zur Eingrenzung des Intertextualitätsbegriffs aus textlinguistischer Sicht. – *Textbeziehungen. Linguistische und literaturwissenschaftliche Beiträge zur Intertextualität*, hrsg. von J. Klein, U. Fix, Tübingen: Stauffenburg Verlag, 21–37.

J – Jenisch Daniel 1799 [1800]: 3weyte Vorrede. – Mielcke Christian Gottlieb. *Littauifch=deutfches und Deutfch=littauifches Wörter=Buch* [...], Königsberg: Im Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerey, 1800, [6r–11v].

Jenisch Daniel 1796: *Philosophisch-kritische Vergleichung und Würdigung von vierzehn ältern und neuern Sprachen Europens* [...], Berlin: bei Friedrich Maurer.

K – Kant Immanuel 1800: Nachfchrift eines Freundes. – Mielcke Christian Gottlieb. *Littauifch=deutfches und Deutfch=littauifches Wörter=Buch* [...], Königsberg: Im Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerey, 1800, [16r–16v].

Kant Immanuel 2008: *Anthropology, History and Education*, eds. by G. Zöllner, R. Loudon, Cambridge et al.: Cambridge University Press.

Kern Udo 2007: *Denn ich bin ein Mensch gewesen*. Einführung in Leben und Werk Immanuel Kants. – Kern Udo (Hrsg.). *Was ist und was sein soll. Natur und Freiheit bei Immanuel Kant*, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 43–92.

Koženiauskienė Regina 1990: *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*, Vilnius: Mokslo.

Koženiauskienė Regina 2003: Intertekstualumas: referencija, tariamas dialogas ir kitos stilistinės raiškos formos. – *Lietuvių kalba* 1, 1–10.

M – Mielcke Christian Gottlieb 1800: Erste Vorrede. – Mielcke Christian Gottlieb. *Littauifch=deutfches und Deutfch=littauifches Wörter=Buch* [...], Königsberg: Im Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerey, 1800, [2r–5v].

Malter Rudolf, hrsg. 1990: *Immanuel Kant in Rede und Gespräch*, Hamburg: Felix Meiner Verlag.

Meyer William 1927: Kants Urgroßmutter Anna Mielcke. – *Altpreußische Geschlechterkunde* 1, 121–122.

Melnikova Irina 2003: *Intertekstualumas: teorija ir praktika*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Mielcke Christian Gottlieb 1799–04–11: *Brief an Christoph Friedrich Heilsberg*. GStA PK: XX. HA, Rep. 5, Titel 22, Nr. 13, 12r; publikuota: Triškaitė, Sidabraitė 2019, 226–229.

Mielcke Christian Gottlieb 1800: *Littauifch=deutfches und Deutfch=littauifches Wörter=Buch* [...], Königsberg: Im Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerey.

Petrauskaitė Rūta, Šinkūnienė Jolanta 2015: Dar kartą apie intertekstualumą. Ką jis sako apie mokslinį tekstą? – *Kalbotyra* 67, 67–85.

Putinaitė Nerija 2004: *Paskutinioji proto revoliucija. Kanto praktinės filosofijos studija*, Vilnius: Aidai.

Putinaitė Nerija 2005: Kantas ir Donelaitis apie lietuvių charakterį. – *Naujasis židinys-Aidai* 1–2, 34–40. Prieiga internete: <https://nzidinys.lt/wp-content/uploads/2018/12/NZ-2005-nr-1-2.pdf> [žiūrėta 2021-06-03].

Putinaitė Nerija 2003: (Ne)lietuvis Kantas. – *Naujasis židinys-Aidai* 7–8, 389–396. Prieiga internete: <https://nzidinys.lt/wp-content/uploads/2018/12/NZ-2003-nr-7-8.pdf> [žiūrėta 2021-06-04].

Rickevičiūtė Kristina 1968: I. Kanto požiūris į lietuvių kalbą ir kultūrą. – *Problemos* 1, 56–65.

Shell Susan 2011: ‘Nachschrift eines Freundes’: Kant on Language, Friendship and the Concept of a People. – *Kantian Review*. Cambridge University Press. Prieiga internete: <https://vdocuments.mx/nachschrift-eines-freundes-kants-postscript-of-a-friend.html> [žiūrėta 2021-05-06].

Sidabraitė Žavinta 2006: *Kristijonas Gotlybas Milkus. Gyvenimas ir literatūrinė veikla*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Sidabraitė Žavinta 2020: Immanuelio Kanto prakalba Christiano Gottliebo Mielke’ės žodyne (1800). – *Res Humanitariae* 28, 192–208. Prieiga internete: <https://e-journals.ku.lt/journal/RH/article/2240/info> [žiūrėta 2021-06-06].

Triškaitė Birutė 2019: Milkų šeima XVII–XVIII a. Prūsijos Lietuvoje: genealogijos rekonstrukcija. – *Archivum Lithuanicum* 21, 73–216. Prieiga internete: <https://etalpykla.lituanistikadb.lt/object/LT-LDB-0001:J.04~2019~1602792393041/J.04~2019~1602792393041.pdf> [žiūrėta 2021-05-06].

Triškaitė Birutė, Sidabraitė Žavinta, par., 2019: *Lituanistinio sąjūdžio XVIII amžiaus Prūsijoje atodangos 2. Dokumentinis Milkų šeimos palikimas = Die Hintergründe der lituanistischen Bewegung im 18. Jahrhundert in Preußen 2. Das dokumentarische Erbe der Familie Mielcke*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Zinkevičius Zigmas 1990: *Lietuvių kalbos istorija 4. Lietuvių kalba XVIII–XIX a.*, Vilnius: Mokslas.

The Preface and Forewords to Christian Gottlieb Mielcke's Dictionary *Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch* (1800): Dating and Intertextual Connections

SUMMARY

The paper focuses on the analysis of the preface and three forewords to Christian Gottlieb Mielcke's dictionary *Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch* (1800). They were written by cantor Mielcke (Pilkalnis), the compiler of the dictionary, priest Daniel Jenisch (Berlin), Christoph Friedrich Heilsberg (Königsberg), an assessor at the War and Domains Chamber and a school inspector of East Prussia, and philosopher Immanuel Kant (Königsberg).

The order in which the preface and forewords are presented in the dictionary corresponds to their writing chronology. Based on Mielcke's letter to Heilsberg of 11 April 1799, it has been determined that encouraged by Heilsberg, Mielcke wrote the preface in April–May 1799. Whereas the intertextual analysis shows that Kant resorted to the preface and two forewords, his foreword should be dated after 24 December 1799 (after Heilsberg's foreword).

Mielcke's preface was not only written for the dictionary but also for the grammar *Anfangs-Gründe einer Littauischen Sprach-Lehre* (1800); Jenisch's and Heilsberg's forewords were only dedicated to the dictionary by regarding it a treatise of exclusive importance, whereas Kant's foreword "Nachschrift eines Freundes" is not linked with either work – it plays the *post scriptum* function and gives prominence to the ideas about the importance of language purity and its preservation.

Intertextual connections link the foreword by Jenisch with Mielcke's preface and the foreword by Heilsberg with Jenisch's foreword and Mielcke's preface. Meanwhile, Kant's foreword has links with Mielcke's preface and Jenisch's and Heilsberg's forewords. Citations are paraphrased and implicit, except for a single referential citation in the beginning of Kant's foreword. They are usually formulated by combining the statements from several texts and applying the expansion strategy – by modifying and adding supplementary information.

Since Heilsberg was the initiator of Mielcke's preface, wrote one himself, was an intermediary between Mielcke and the printing-house, maintained contacts with all the authors, and was also an official with certain powers, he was in the position to collect all the texts and to enable their authors to refer to each other's texts and thus form a discourse relevant for the use of the Lithuanian language and publishing of educational books.

The principal statements, which have connections across several texts, are the following: the peculiar character of a Prussian Lithuanian and the language as the means for its

formation and preservation (Jenisch, Heilsberg, Kant); Lithuanian as an old language and its significance for science (Jenisch, Kant); the isolation of the Lithuanian nation and language from the territorial perspective (Mielcke, Jenisch, Kant); the link between language and ethics (Jenisch, Heilsberg); the expansion of the use of Lithuanian (Mielcke, Heilsberg, Kant); the necessity for non-Lithuanians working in the region to learn the language (Mielcke, Heilsberg); the exclusive possibility of acquiring confidence by those servants who are fluent in Lithuanian (Jenisch, Heilsberg); the demand for the dictionary and grammar as educational books for learning the language and their value (Mielcke, Jenisch, Heilsberg); the love of Lithuanians for their language (Jenisch, Heilsberg); sincerity and tenderness of folksongs (Jenisch, Heilsberg); the value of small folklore genres (Mielcke, Jenisch, Heilsberg); patriotism (Jenisch, Heilsberg); national pride (Jenisch, Heilsberg, Kant); distrust of foreigners (Jenisch, Heilsberg); loyalty to superiors (Heilsberg, Kant); wit, insight and ability to make evaluations (Jenisch, Heilsberg); morality of women (Jenisch, Heilsberg); prejudices and the possibility to overcome them with education (Jenisch, Heilsberg).

Įteikta 2021 m. spalio 4 d.

ONA ALEKNAVIČIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva

ona.aleknaviciene@lki.lt